

University of Groningen

Extreem-rechts in Nederland

Lucardie, Anthonie; Voerman, Gerrit

Published in:

Namens : tijdschrift over vertegenwoordiging en democratisch bestuur

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

1990

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Lucardie, A., & Voerman, G. (1990). Extreem-rechts in Nederland: De centrum-democraten en hun radicale rivalen II. Namens : tijdschrift over vertegenwoordiging en democratisch bestuur , 5(7), 4-8.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

EXTREEM-RECHTS IN NEDERLAND

DE CENTRUMDEMOCRATEN

EN HUN RADICALE RIVALEN II

DE NEDERLANDSE VOLKSUNIE (NVU) maakte haar electorale debuut bij de verkiezingen voor de Haagse gemeenteraad in 1974. Met een felle racistische campagne wist lijsttrekker Glimmerveen toen 1,8% van de stemmen te vergaren, net niet genoeg voor een zetel. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1977 haalde de NVU evenmin een zetel, maar wel 33.000 stemmen (0,4%). Voor de raadsverkiezingen van 1978 werd de partij door de rechter verboden, omdat zij tot rassenhaat aan zou zetten. De Hoge Raad maakte dat verbod een jaar later ongedaan.¹ Dit betekende echter nog geen garantie voor deelname aan verkiezingen. In 1981 werden kandidatenlijsten van de NVU voor de Tweede Kamer in negen van de 18 kieskringen geweigerd. De partij van Glimmerveen kreeg daarbij slechts iets meer dan 10.000 stemmen (0,1%). Glimmerveen trok zich uit de NVU terug, die het jaar daarop niet veel meer dan 1.000 stemmen haalde. Na 1982 zou de Volksunie niet meer aan verkiezingen deelnemen.

Die neergang was niet alleen aan interne problemen en juridische belemmeringen te wijten, maar ook aan de opkomst van een concurrent, de Centruumpartij (CP). De CP was opgericht in 1980 door oud-leden van de NVU, maar volgde een gematigder koers. Als nieuwkomer haalde zij bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1981 nog niet veel meer stemmen dan haar radicale rivaal - en in kieskringen waar beide deelnamen zelfs minder (zie tabel 1). In 1982 was het pleit al beslist: de CP die in alle kieskringen kandidaten stelde, won met 0,8% van de stemmen overtuigend een zetel; de NVU, die slechts in twee kieskringen uitkwam, minder dan 0,1%. Na haar entree in het parlement groeide het electoraat van de CP nog verder, volgens peilingen. In 1983 won zij bij gemeenteraadsverkiezingen in Almere 9% van de stemmen. Bij de Europese verkiezingen van 1984 vergaarde ze ruim 2,5% van de stemmen

In de vorige aflevering is de voorgeschiedenis, ontwikkeling en ideologie van de Centrumdemocraten en hun rivalen, Nederlandse Volksunie en Centrumpartij'86, geschetst. In het onderstaande zullen de electorale lotgevallen en sociale achtergronden van extreem-rechts nader worden beschouwd.

- bij een lage opkomst. Daarna begon haar ster te dalen, vooral ten gevolge van interne conflicten.

Janmaat, het CP kamerlid, verliet de CP en richtte in 1985 een nieuwe partij op, Centrumdemocraten (CD). De CP, failliet verklaard wegens schulden aan kiezers die zij bedrogen had bij het inzamelen van handtekeningen, gaf zich een nieuwe naam: Centrumpartij '86 (CP'86). Beide partijen namen deel aan de raadsverkiezingen in 1986. CP'86 won in vijf gemeenten telkens één zetel, CD geen. Bij de

Tweede Kamerverkiezingen in hetzelfde jaar won CP'86 drie maal zoveel stemmen als CD, maar nog te weinig voor een zetel; het extreem-rechtse electoraat was gekrompen. Opnieuw wist echter de nieuwkomer haar moederpartij te verdringen: in 1989 won CD met 0,9% van de stemmen met gemak een kamerzetel, terwijl CP'86 van deelname afzag. Bij de raadsverkiezingen van 1990 wist de intussen geradicaliseerde CP'86 zich goed te handhaven met vier zetels (één minder dan in 1982), maar werd niettemin voorbijgestreefd door CD (11 zetels). Het extreem-rechtse electoraat lijkt dus weer te groeien.

Geografische spreiding

De groei van extreem-rechts concentreerde zich op de Randstad. Daar lag het zwaartepunt al in de jaren zeventig. In 1977 won de NVU meer dan 1% van de stemmen in Amsterdam, Den Haag en Rotterdam (zie tabel 1). Bij de

1. Zie voor de verwikkelingen rond het verbod van de NVU: J.O. Eskes, *Repressie van politieke bewegingen in Nederland*, Zwolle: Tjeenk Willink, 1988, blz. 435-460.

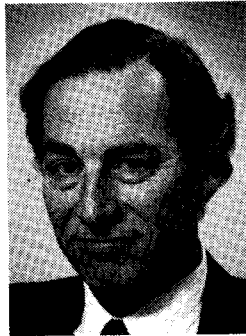
Tabel 1: Resultaten NVU, CP en CD bij nationale en Europese verkiezingen per kamerkieskring, 1977-1989

	1977	1981		1982		1984*)	1986		1989*)	1989
	NVU	NVU	CP	NVU	CP	CP	CP	CD	CD	CD
Kieskring										
Groningen	0,3	0,2	0,0	-	0,2	1,2	0,1	0,1	0,3	0,3
Leeuwarden	0,2	0,1	0,0	-	0,2	0,7	0,1	0,0	0,2	0,2
Assen	0,3	-	0,1	-	0,2	1,1	-	0,2	0,3	0,3
Zwolle	0,2	0,2	0,1	-	0,3	1,2	0,2	0,0	0,3	0,3
Arnhem	0,3	0,2	0,1	-	0,4	1,9	0,2	0,1	0,5	0,5
Nijmegen	0,2	0,2	0,0	-	0,3	1,4	0,2	0,1	0,4	0,4
Lelystad**)						0,9	0,1	1,4	1,4	
Utrecht	0,3	0,3	0,2	-	0,8	2,4	0,4	0,1	0,9	1,1
Amsterdam	1,2	-	1,0	0,3	2,8	6,9	1,5	0,6	2,3	3,1
Den Helder	0,3	-	0,3	-	0,9	2,5	0,4	0,1	0,8	0,8
Haarlem	0,4	-	-	-	0,8	2,5	0,4	0,1	0,8	0,8
Rotterdam	1,1	-	-	-	4,0	8,1	1,5	0,4	2,7	3,4
Den Haag	1,3	-	1,0	0,3	2,2	6,4	1,0	0,4	2,3	3,1
Leiden	0,3	-	-	-	0,9	2,5	0,3	0,1	0,8	0,9
Dordrecht	0,4	-	-	-	1,2	3,3	0,4	0,2	0,9	1,2
Middelburg	0,3	-	0,1	-	0,5	1,9	0,2	0,1	0,6	0,7
Den Bosch	0,2	0,2	0,1	-	0,3	2,1	0,2	0,1	0,5	0,5
Tilburg	0,2	0,3	0,1	-	0,6	2,7	0,3	0,1	0,8	0,9
Maastricht	0,2	0,2	0,1	-	0,2	2,0	0,3	-	0,5	0,5
Landelijk	0,4	0,1	0,1	0,0	0,8	2,5	0,4	0,1	0,8	0,9

* Europese verkiezingen; ** Sinds 1986

De auteurs zijn verbonden aan het Documentatiecentrum voor Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

BESTUURDERS- AANSPRAKELIJKHEID NIET LOUTER THEORIE

J.R. GLASZ

Europese verkiezingen van 1984 haalde de CP meer dan 6% in deze steden. Bij de kamerverkiezingen van 1986 en 1989 overtrof CD hier ook verre haar landelijk gemiddelde. Andere delen van de Randstad, zoals bijvoorbeeld Dordrecht, liepen achter bij de grote steden, maar vóór op de rest van het land. Over het algemeen werd in de Randstad het extreemrechtse electoraat tussen 1977 en 1989 verdrievoudigd. In het Noorden des lands nam de aanhang daarentegen nauwelijks toe, in het Oosten vond een verdubbeling plaats en in het Zuiden iets meer dan een verdubbeling.

Zoals te verwachten wonen de meeste extreemrechtse kiezers in de Randstad (ruim twee derde), terwijl iets minder dan de helft van alle kiezers daar woont. Het electoraat van NVU, CP en CD heeft dan ook een duidelijk stedelijk karakter. In kleine agrarische gemeenten kregen zij nauwelijks een voet aan de grond, in kleine industriële gemeenten hooguit een klein voetje; in forensengemeenten ging het hun al beter af, evenals in kleine en middelgrote steden, maar nog niet zo goed als in grote steden (zie tabel 2).

Binnen de grote steden bleken de extreemrechtse kiezers vooral te wonen in verpauperde wijken met een groot aantal immigranten uit Suriname, Turkije, Marokko en de Antillen. Bovenkerk e.a. vonden dan ook een duidelijk verband tussen enerzijds het aantal stemmen op de NVU in 1977 en anderzijds de concentratie van etnische minderheden en de (lage) sociaal-economische status van de buurt.² Tot soortgelijke conclusies kwamen Van Donselaar en Van Praag op grond van een analyse van buurten in Amsterdam en Rotterdam in 1982. Het aantal CP stemmen bleek samen te hangen met de aanwezigheid en vooral de groei van etnische minderheden tussen 1977 en 1982; en met de (lage) sociaal-economische status van de buurt, gemeten naar aantal werklozen, opleidingsniveau, inkomensniveau en kwaliteit van de woningen.³ (De NVU kiezers van 1977 hadden waarschijnlijk in 1982 veelal CP gestemd.⁴) Ook het recente onderzoek van

De anti-misbruikwetgeving is in ondernemingsland niet zonder kritiek ontvangen. 'Onbehoorlijk bestuur' valt moeilijk te meten. En ondernemen impliceert toch het nemen van risico's. Intussen verduidelijken recente gerechtelijke uitspraken (Ogem, Bredero, Tilburgsche) wat onder onbehoorlijk bestuur moet worden verstaan. Bestuursaansprakelijkheid wordt minder theoretisch.

Het maatschappelijk verwachtingspatroon van bestuurders en toezicht-houders is kritischer geworden. De Ogemzaak heeft daartoe sterk bijgedragen. 'Wie doet wat naar redelijkheid van hem mag worden verlangd, vervult zijn taak naar behoren', luidde de fatsoensnorm waarmee wij ons in het verleden konden behelpen. Maar wat is een redelijk verlangen anno 1990? Besturen is immers aanzienlijk gecompliceerder geworden. Aandeelhouders, werknemers en anderen zien vanuit hun belang nauwlettend toe. De claim-bewustheid neemt toe. Aan de verslaggeving worden hoge eisen gesteld en de sterk gegroeide regelgeving verplicht de directie tot het (doen) naleven van voorschriften op uiteenlopende terreinen: administratie, arbeidsomstandigheden, milieu. Bij de anti-misbruikwetgeving, die sedert 1982 is ingevoerd, is de persoonlijke aansprakelijkheid van bestuurders en commissarissen aangescherpt. Als criterium geldt thans 'kennelijk onbehoorlijk bestuur'. Een nieuwe (open) norm. Wanneer is daarvan in concreto sprake? De Ogem-zaak, waarover de Hoge Raad begin dit jaar oordeelde, geeft enige houvast. Zij het slechts indirect, omdat het daar gaat om een enquête-procedure waarin de Ondernemingskamer 'wanbeleid' heeft vastgesteld. Dat is een ander trefwoord, dat niet zomaar tot aansprakelijkheid leidt. Want over aansprakelijkheid beslist de Ondernemingskamer niet.

Er leeft veel misverstand doordat verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid veelal niet worden onderscheiden.

Verantwoordelijkheid duidt op de plicht om rekenschap af te leggen, richt zich op de taak en is functie-gebonden. Het is ook resultaatgericht: men is verantwoordelijk als het objectief gewenste resultaat niet bereikt is. Dat staat geheel los van persoonlijk verwijt en schuld. Aansprakelijkheid betekent gehoudenheid tot schadevergoeding. Het richt zich op de persoon: heeft hij/zij zich voldoende ingespannen of treft hem/haar schuld en persoonlijk verwijt. Er is ook verschil in sanctie. Verantwoordelijkheid leidt tot een arbeidsrechtelijke of contractuele sanctie: de bestuurder of commissaris wordt geschorst of ontslagen. Aansprakelijkheid leidt tot een vermogensrechtelijke sanctie: de bestuurder of commissaris moet de schade die door wanbeleid, wanprestatie of onrechtmatige daad aan de vennootschap of aan derden is toegebracht vergoeden uit privé-vermogen.

Over aansprakelijkheid zou de civiele rechter moeten oordelen. Zoals inzake de Tilburgsche Hypotheekbank, waar commissarissen in eerste instantie tot schadevergoeding zijn veroordeeld. Inzake Ogem beperkte de Ondernemingskamer zich dus tot het hoofdstuk verantwoordelijkheid, waarbij schuld, schade en oorzaak niet aan de orde komen. Zij toetste - consistent sedert 1979 - het vastgestelde wanbeleid aan 'elementaire beginselen van verantwoord ondernemerschap' en dat is evenzeer de toetssteen voor 'onbehoorlijk bestuur'. Daarom levert deze

2. F. Bovenkerk e.a., 'De verkiezingsaanhang van de Nederlandse Volksunie', in: F. Bovenkerk (red.), *Omdat zij anders zijn: patronen van rasdiscriminatie in Nederland*, Meppel: Boom, 1980, blz. 103-118.

3. J. van Donselaar en C. van Praag, *Stemmen op de Centruumpartij: de opkomst van anti-vreemdelingen partijen in Nederland*, Leiden: COMT, 1983, blz. 68-106.

4. *Ibidem*, blz. 76. Stemmen op de NVU in 1977 bleken ook al te correleren met stemmen op de CP in 1981, volgens C. Nelissen en J. van Donselaar, 'Verkiezingsdeelname van de Nederlandse Volksunie en de Centruumpartij', in: *Intermediair*, 8 (1982), nr. 20 (21 mei), blz. 1-9.

Mr J.R. Glasz is advocaat te Amsterdam en vennoot bij Trenité van Doorne, advocaten en notarissen, alsmede lid van de Eerste Kamer voor het CDA.

zaak concrete voorbeelden van onbehoorlijk bestuur, die tot aansprakelijkheid kunnen leiden.

Ter vergroting van haar bouwcapaciteit buiten Europa kocht Ogem in 1977 een 44 % aandelenpakket in een Westduitse onderneming, die in 1979 faillieerde. Daarbij is (slechts) afgegaan op de jaarrekening over 1975 en een mondelinge garantie inhoudende dat de balanspositie per ultimo 1976 niet slechter was en dat 1977 een behoorlijke winst zou opleveren. De rechter achtte dit onzorgvuldig omdat Ogem zoveel gegevens miste dat zij 'de mogelijkheid van prijscorrecties in neerwaardse zin had behoren te bedenken.' Kort daarop verwierf Ogem nog 7 % hetgeen haar deelneming op 51 % bracht. Om consolidatie te vermijden is deze transactie met behulp van uitleenconstructies geheim gehouden. De rechter concludeerde dat het omzeilen van de verplichting tot consolideren onzorgvuldig was o.a. ten opzichte van hen die op de juistheid van Ogem's verslaggeving mochten vertrouwen.

Gelijk bekend hebben deze acquisities geleid tot aanzienlijke verliezen, die in de verslaggeving grotendeels zijn versluierd. De rechter vond dat door deze onzorgvuldigheden elementaire beginselen van verantwoord ondernemerschap zijn geschonden en kwam aldus tot wanbeleid. Eenzelfde conclusie werd getrokken uit de volgende feiten.

Bij het uitbrengen van een openbaar bod op een beursonderneming is – anders dan in het biedingsbericht was vermeld – niet aan alle aandeelhouders hetzelfde bod gedaan. De SER-fusiecode werd daarmee geschonden. In dat kader verwierf Ogem een pakket eigen aandelen. Dat werd nog vergroot door aankopen ter beurze om de koers te ondersteunen. Ondanks de statutaire plicht daartoe is hiervoor geen toestemming van de Raad van Commissarissen gevraagd. Ook de gang van zaken rondom de projectontwikkeling leidde tot wanbeleid. De investeringen tot f 245 mln. zijn niet als zodanig in de jaarrekeningen verantwoord. De term 'projectfinanciering' was misleidend omdat Ogem meestal volledig voor de leningen aansprakelijk was. In dit verband veroordeelde de rechter ook het beleid van commissarissen. Of beter het ontbreken daarvan.

Naast het gesignaleerde tekort aan informatie met betrekking tot projectontwikkeling door het Bestuur aan de Raad van Commissarissen constateerde de rechter 'het vrijwel geheel ontbreken van initiatief bij laatsbedoeld college zich te doen voorlichten.' Dit 'ondanks signalen die hem in verschillende vorm bereiken en die hem aanleiding hadden behoren te geven tot het vragen van nadere gegevens.' De Raad van Commissarissen heeft 'zijn toezichthoudende taak niet of niet naar behoren vervuld', aldus de rechterlijke conclusie.

Tenslotte de verlening van zekerheden aan de banken, die zoveel opzien baarde. Men dacht aan Ogem-zijde dat het onroerend goed hierbuiten bleef, doch ongezien tekenden twee directeurs en de president-commissaris een verklaring die Ogem verbond tot het verstrekken van hypotheeken. Zij voerden het verweer dat zij door de grote hoeveelheid stukken niet wisten wat zij ondertekenden. De Hoge Raad vond dit geen excuus en achtte ook dit wanbeleid.

de Engelse socioloog Husbands, die de resultaten van CD en CP bij verschillende verkiezingen in Amsterdam en Rotterdam in de periode 1982-1987 op wijkniveau analyseerde, heeft tot vergelijkbare uitkomsten geleid.⁵

De samenhang tussen extreem-rechtse stemmen en de concentratie van etnische minderheden in een buurt lijkt statistisch overtuigend aangetoond. Dit zou ook verklaren waarom NVU, CP en CD zo weinig stemmen trokken in het Noorden des lands: allochtonen komen daar evenmin veel voor. Toch past hierbij enige relativisering. Zo bleek bij verkiezingen voor deelgemeenteraden in Rotterdam in 1984 de aanwezigheid of groei van etnische minderheden geen (noodzakelijke) voorwaarde voor hoge aantallen CP stemmen.⁶

Motivatatie

Onderzoek op buurt- of wijkniveau zegt natuurlijk niets over de motivatie van de individuele kiezer. Betrouwbaar kiezersonderzoek op dit gebied is echter nog nauwelijks gedaan. In 1983 werden drie enquêtes gehouden, waarna het lange tijd stil bleef. De uitkomsten ervan dienen met de nodige voorzichtigheid te worden geïnterpreteerd, gezien de vele methodologische voetangels en klemmen op dit terrein – weinig representatieve steekproeven, het taboe-karakter van een stem op een extreem-rechtse partij, de sociale wenselijkheid van bepaalde antwoorden en de neiging tot rationalisatie achteraf.

Twee enquêtes werden in Almere gehouden, naar aanleiding van de verrassende opkomst van de CP bij gemeenteraadsverkiezingen in 1983 aldaar. De resultaten wijzen in dezelfde richting: CP-kiezers zagen de aanwezigheid van (veel) buitenlanders als een 'zeer ernstig probleem' (78% van CP-kiezers, 22% van de rest) en legden de schuld daarvoor bij de regering

5. Zie C.T. Husbands, 'Aggregate-data analyses of urban racist voting: lessons and experiences from France, the Netherlands, the Federal Republic of Germany and Switzerland'. Paper prepared for the workshop on 'The Extreme Right in Europe' at the European Consortium for Political Research Joint Sessions of Workshops, Bochum, 2-7 April 1990. Deze bijdrage was een voorpublicatie van het dit jaar te verschijnen C.T. Husbands, *Racist political movements in western Europe*, Londen: Routledge. Van dezelfde auteur zal in het komende *Jaarboek 1990 DNPP*, Groningen: DNPP (1991) een beschouwing worden opgenomen waarin het extreem-rechtse electoraat (van CP, CD en CP'86) in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag bij de gemeenteraads- en Tweede Kamerverkiezingen in de periode 1982-1990 wordt geanalyseerd en in een internationaal perspectief wordt geplaatst.

6. J. Rath, *Migranten, de Centruumpartij en de deelgemeenteraadsverkiezingen van 16 mei 1984 te Rotterdam*, Leiden: COMT, 1985, blz. 218.

Tabel 2: Resultaten NVU, CP en CD bij nationale en Europese verkiezingen naar urbanisatiegraad, 1981-1989

	1981	1981	1982	1984*)	1986	1986	1989*)	1989
	NVU	CP	CP	CP	CP	CD	CD	CD
1. Plattelandsgemeenten	0.1	0.0	0.3	1.2	0.1	0.1	0.4	0.4
2. Geïndustrialiseerde plattelandsgemeenten	0.1	0.0	0.3	1.5	0.1	0.2	0.5	0.5
3. Forensengemeenten	0.1	0.1	0.7	2.3	0.1	0.3	0.7	0.8
Verstedelijkte plattelandsgemeenten (totaal 2-3)	0.1	0.0	0.5	1.8	0.1	0.2	0.6	0.6
4. Plattelandsstadjes en kleine steden	0.1	0.1	0.6	2.0	0.1	0.3	0.6	0.7
5. Middelgrote steden	0.2	0.1	0.7	2.7	0.1	0.4	0.7	0.9
6. Grote steden	0.2	0.4	1.8	4.7	0.3	0.9	1.5	2.0
Gemeenten met stedelijk karakter (totaal 4-6)	0.1	0.2	1.2	3.5	0.2	0.6	1.1	1.3

Bron: Verkiezingsstatistieken CBS

(100%, 59% van de andere kiezers).⁷ Bovendien bleken CP-kiezers in Almere van mening dat de overheid buitenlanders voortrok.⁸

Volgens een nationaal onderzoek, gehouden door De Hond in 1983, kwam bij CP-kiezers relatief meer ontevredenheid en bezorgdheid over de eigen financiële en economische situatie voor dan bij andere kiezers. Van de CP-kiezers verdiende 44% minder dan het modale inkomen, van andere kiezers 30%.⁹ CP kiezers uitten ook onvrede over het politiek bestel en de regering in Nederland. Ze wisselden relatief vaker van partij en toonden minder vertrouwen in de grote partijen (39% had geen vertrouwen, van overige kiezers 19%). De conclusie ligt voor de hand dat onvrede en protest belangrijke drijfveren zijn geweest voor een stem op de CP. In Almere noemden 41% van de ondervraagde CP-kiezers 'onlust en protest' als beweegredenen, slechts 15% verklaarden dat de partij 'mijn belangen vertegenwoordigt'.¹⁰ In de landelijke steekproef van De Hond was dit laatste aantal echter veel groter, 57%. (Waarschijnlijk was het aantal proteststemmers in Almere ook werkelijk veel groter; tenslotte haalde de CP daar in 1983 onverwachts 9% van de stemmen, landelijk nooit meer dan 2,6%).

In 1989 werden de resultaten bekend van een telefonische enquête onder het electoraat, die in het kader van het Nationaal Kiezers Onderzoek (NKO) werd gehouden. In deze enquête werden ook aanhangers van de Centruumpartij ondervraagd.¹¹ Uit de antwoorden rijst hetzelfde beeld als uit de hierboven vermelde onderzoeken. Zo behoorden de ondervraagde CP-

kiezers voor het merendeel tot de lager opgeleiden en de lager betaalden; een enkeling had een inkomen dat boven de ziekenfondsgrens lag. Bijna twee derde van het CP-electoraat rekende zichzelf tot de arbeidersklasse. Meer dan een kwart was in de vier jaar voorafgaande aan het interview onvrijwillig werkloos geweest. In het algemeen hadden CP-stemmers weinig met buitenlanders op: zo vond ruim een derde van de ondervraagden dat allochtonen beter terug konden gaan naar hun land van herkomst. Overigens was de binding van de CP-kiezers met de partij van hun keuze bepaald niet sterk: vrijwel niemand van degenen die op de CP hadden gestemd, zei zichzelf als 'aanhanger' van de CP te beschouwen. Deze geringe partij-identificatie wijst in de richting van de opvatting als zou de CP vooral proteststemmen aantrekken.

Politieke herkomst

Uit het voorgaande zou men op kunnen maken dat extreem-rechtse kiezers teleurgesteld werden in de bestaande, grote partijen. Om meer licht te werpen op deze vraag is het van belang te weten op welke partijen zij vroeger stemden. NVU-kiezers is dit nooit gevraagd, CP- en CD-kiezers wel: bij het verlaten van de stembureaus in 1982, 1984 en 1990. De antwoorden zijn echter niet erg betrouwbaar, vanwege de vertekening die vaak optreedt bij vragen over een betrekkelijk ver verleden. Bovendien hebben respondenten soms de neiging sociaal wenselijke - maar onjuiste - antwoorden te geven. Niettemin geven dit soort enquêtes wel een bepaalde trend aan (zie tabel 3).

Tabel 3: Politieke herkomst van de winst van CP en CD in % (kleine partijen niet vermeld)

	TK'82	EV'84	GR'90
PvdA	24	24	18
VVD	20	37	8
CDA	7	11	20

N.B.:

TK'82: Tweede Kamerverkiezingen 1982; winst gerelateerd aan Tweede Kamerverkiezingen 1981 (bron: de Volkskrant, 9 september 1982)

EV'84: Europese Verkiezingen 1984; winst gerelateerd aan Tweede Kamerverkiezingen 1982 (bron: de Volkskrant, 15 juni 1984)

GR'90: Gemeenteraadsverkiezingen 1990; gerelateerd aan Tweede Kamerverkiezingen 1989 (bron: Nieuwsblad van het Noorden, 22 maart 1990)

Aanvankelijk leverde de PvdA de meeste kiezers voor de CP. Ook volgens de enquête van De Hond bleken CP-kiezers in het verleden vaker op de PvdA dan op enig andere partij gestemd te hebben (54%; 36% op de VVD, 20% op het CDA, 7% CPN).¹² De stadsbuurten waarin de CP snel groeide waren over het algemeen bolwerken van de PvdA en in mindere mate de CPN. De VVD deed het doorgaans slecht in die proletarische buurten. Dat deel van het CP-electoraat dat vroeger VVD stemde, woont waarschijnlijk elders. Het behoorde wellicht tot de uiterste rechtervleugel van die partij die zo conservatief mogelijk wil stemmen; in de jaren zestig viel hun keuze wellicht op de Boerenpartij, in de jaren zeventig de VVD of DS'70, nu op de CP of CD. Een deel van het CP-electoraat in De Hond's steekproef noemde de partij van hun keuze zelfs ronduit fascistisch.¹³

Confessionele kiezers toonden aanvankelijk geen belangstelling voor de CP. De kiezers van die partij waren over het algemeen onkerkelijk. Een deel heeft wel in 1986 CDA gestemd.

7. *Achtergronden stemgedrag Almere*, Amsterdam: Veldkamp Marktonderzoek bv, 1984; van de 994 respondenten gaven slechts 27 (3%) toe op de CP gestemd te hebben, terwijl die partij zojuist 9% van de stemmen in die gemeente gewonnen had.

8. J. Stapel, 'De profiteurs van de positieve discriminatie', *Beleid en Maatschappij*, 11 (1984) nr. 4, blz. 102-118.

9. M. de Hond, *De opkomst van de Centruumpartij: een onderzoek onder de aanhang van de Centruumpartij in het najaar van 1983*, Amsterdam: Interview, 1983.

10. *Achtergronden stemgedrag Almere*, blz. 14.

11. Zie C. van der Eijk e.a., *Dutch Parliamentary Election Study 1986 Stratified Sample*, Amsterdam: Steinmetz Archives, Dutch Interuniversity Election Study Workgroup, 1989. Een eerste publikatie van gegevens betreffende de CP verscheen van de hand van J. Tillie, 'Dom racisme leent zich niet voor eenvoudige suggesties', in: *de Volkskrant*, 26 september 1989, blz. 15.

12. De Hond, a.w., blz. 7 en tabel 102.

13. *Ibidem*, tabel 601.

Wellicht is daarvan weer een aantal in 1990 extreem-rechts gaan stemmen; in elk geval bleek bij de raadsverkiezingen in dat jaar 20% van de CD stemmers afkomstig van het CDA.

Het onderzoek van extreem-rechtse kiezers viel na de korte bloeiperiode rond 1983 weer vrijwel stil, met als uitzondering de de telefonische enquête binnen het NKO in 1986, waarvan de resultaten vorig jaar werden gepubliceerd. De opbloei van CP'86 en CD vanaf 1989 geeft echter aanleiding voor nieuw onderzoek. Zo laat de gemeente Amsterdam onderzoek verrichten naar de hamvraag - of er een samenhang bestaat tussen de aanwezigheid van allochtonen in een wijk en het percentage extreem-rechtse stemmen.¹⁴ Pas aan het einde van het jaar worden de uitkomsten daarvan verwacht. Recent bekend gemaakte uitkomsten van een studie welke was ondernomen door het Planologisch en Demografisch Instituut van de Universiteit van Amsterdam, leverden echter nu al - opnieuw - het bevestigende antwoord.¹⁵

Onlangs werden ook de uitkomsten bekend van een analyse van telefoongesprekken met CD-kiezers in Haarlem in maart 1990 - inhoudelijk interessant, maar methodologisch weinig betrouwbaar.¹⁶ Interessant is de tweedeling in het extreem-rechtse electoraat, die ook uit eerder onderzoek naar voren kwam: aan de ene kant de xenofobe, zo niet racistische kiezers die 'de buitenlanders' van alle ellende de schuld geven en dus ideologisch bewust op CD (of CP) stemmen; aan de andere kant de proteststemmers, die ideologisch vaak niet extreem-rechts denken maar zich wel achtergesteld voelen ten opzichte van de buitenlanders in hun buurt.

Conclusie

Uit het tot nog toe verrichte onderzoek kan men een vrij duidelijk beeld krijgen van de extreem-rechtse kiezer. Het is echter een voorlopig beeld, voornamelijk gebaseerd op een handjevol steekproeven met beperkte representativiteit en op analyse van stembijzitters in buurten. Bovendien betreft het natuurlijk momentopnamen: ook het extreem-rechtse electoraat kan veranderen. Bij de volgende samenvatting is dus enige skepsis niet misplaatst.

Extreem-rechtse kiezers bleken over het algemeen stedelingen, meestal woonachtig in een grote stad in Noord- of Zuid-Holland of Utrecht. In landelijke gebieden bleef de aanhang voor CP of CD doorgaans beperkt tot 0,4% van de kiezers, in Amsterdam, Rotterdam en Den Haag steeg die boven de 3% in 1989 (en zelfs 6% in 1990).

Binnen die steden concentreerde de aanhang zich in oude, verpauperde buurten met een toenemend aantal immigranten. Meestal waren dat bolwerken van PvdA en CPN geweest, die een deel van hun kiezers echter van zich vreemd hadden. Die kiezers waren ontevreden over hun sociaal-economische situatie, met name hun woning en hun inkomen, en voelden zich vaak slachtoffer van 'positieve discriminatie' door overheidsinstanties van buitenlanders in hun buurt. De PvdA en de andere gevestigde partijen hadden als vertegenwoordigers van die overheid hun vertrouwen verloren. Ze waren het lang niet altijd eens met Janmaat en de zijnen, maar brachten uit protest een stem op hem uit.

Naast deze proteststemmers trokken de extreem-rechtse partijen waarschijnlijk ook meer ideologisch gemotiveerde kiezers, die voorheen op de VVD, DS'70 of de Boerenpartij hadden gestemd. Economische en financiële problemen en de nabijheid van buitenlanders speelden bij hen vermoedelijk geen grote rol. Een deel van deze kiezers had geen moeite met het etiket 'fascistisch'.

Een scherpe afbakening tussen de twee categorieën is niet mogelijk. Ook in de verpauperde oude stadsbuurten kunnen ideologisch gemotiveerde CD kiezers wonen; en in de nieuwbouw van Almere bleken toch ook veel kiezers uit protest de CP hun stem te geven. Hoe groot de twee categorieën zijn, valt dan ook moeilijk te achterhalen.

Vooruitzichten

Door de schaarste en geringe betrouwbaarheid van gegevens over de Centrumdemocraten en hun rivalen zijn hun vooruitzichten ook moeilijk in te schatten. Vergelijking met verwante partijen in het verleden en in het buitenland wekt niettemin enkele - zeer speculatieve - verwachtingen.

In de eerste plaats lijkt er in Nederland evenals in andere West-Europese landen een kleine harde kern van rechts-extremisten te bestaan die het politiek bestel afwijzen en hunkeren naar 'gezag', 'eenheid', een 'raszuivere gemeenschap' en andere min of meer fascistische idealen - denkbeelden die in het eerste deel van deze beschouwing zijn uiteengezet. Politiek vaak dakloos, stemden deze lieden in de jaren zestig waarschijnlijk op de Boerenpartij, in de jaren zeventig op de NVU en daarna op Centruumpartij of Centrumdemocraten. Zij zorgden voor enige continuïteit, maar niet voor veel stemmen.

In de tweede plaats kent elke West-Europese samenleving een potentieel voor extreem-recht-

se partijen dat veel groter is - en waarschijnlijk groeit. Over het algemeen betreft dit slachtoffers van sociale veranderingen, die door gebrek aan opleiding (of pech) bij de overgang naar een post-industriële en multi-culturele samenleving uit de boot zijn gevallen. Hun onbehagen hoeft niet altijd door een extreem-rechtse partij gekanaliseerd te worden; soms geven ze hun stem aan extreem-links, vaak blijven ze bij verkiezingen thuis. Extreem-rechtse partijen zullen hun stem waarschijnlijk vaak verspelen door onderling gekrakeel en zwak leiderschap - kenmerkend voor deze stroming - of door radicalisering, zoals bij de NVU en enigszins ook bij CP'86.

De verrassende come-back van Janmaat zal om deze redenen waarschijnlijk niet duurzaam zijn. Samenwerking tussen CD en CP'86 zou tijdelijk tot eenheid maar op den duur tot nieuwe conflicten kunnen leiden. Dit vooruitzicht lijkt voor hun tegenstanders hoopgevend - maar die hoop kan weer snel de bodem ingeslagen worden als een nieuwe leider zich aandient. Indien die meer charisma bezit dan Janmaat en minder extreme opvattingen koestert dan Glimmerveen, zou hij (want het zal wel geen 'zij' worden in deze vrouwenvriendelijke kringen) extreem-rechts tot een nieuw hoogtepunt kunnen brengen.

14. Zie de Volkskrant, 13 juli 1990.

15. *Extreem-rechts en allochtonen in de vier grote steden: een problematische relatie*, Amsterdam, 1990.

16. Joop van Holsteyn, 'En wij dan? De kiezers van de Centrumdemocraten', in *Socialisme en Democratie*, 47 (1990), nr. 6 (juni), blz. 158-161.